

**TÜRK MADEN SANATINDA
KİTABELİ PİRİNÇ ŞAMDANLAR**

-Ankara Vakıf Eserleri Müzesi Koleksiyonu-

Çiğdem Karaçay

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

**TÜRK MADEN SANATINDA
KİTABELİ PİRİNÇ ŞAMDANLAR**

**-Ankara Vakıf Eserleri Müzesi Koleksiyonu-
Çiğdem Karaçay: 0000-0002-0218-4785**

Kapak Tasarımı ve Sayfa düzeni: Gamze Uçak
Şubat 2024, Ankara

©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

ISBN No: 978-605-7789-52-5

Phoenix Yayınevi - Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 11003

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.phoenixyayinevi.com>

Baskı:

Repro Bir Matbaacılık Kağ. Rekl. Tasarım Tic. Ltd. Şti.

Sertifika No: 47381

İvedik OSB Matbaacılar Sitesi 1514. Cad.

No: 23-25 Yenimahalle/ANKARA

Dağıtım:

Siyasal Kitabevi

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1 Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

*Suzan KOÇ ve İsmail KOÇ'a
şükranlarımla...*

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
GİRİŞ	9
BİRİNCİ BÖLÜM:	
MADEN SANATININ MENŞEİ VE GELİŞİMİNE DAİR	15
1.1. Tarih Öncesi Çağlarda Maden	15
1.2. Orta Asya'da Üç Büyük Türk Devleti: Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Maden Sanatı	17
1.3. Türk-İslam Devri Maden Sanatının Gelişimi	21
1.4. Maden Sanatında Kullanılan Başlıca Madenler, Yapım ve Süsleme Teknikleri	29
1.5. Türk Maden Sanatında Şamdanlar	31
İKİNCİ BÖLÜM:	
KATALOG	43
2.1. Ankara Vakıf Eserleri Müzesi Koleksiyonundaki Kitabeli Pirinç Şamdanlar	43
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:	
BATILILAŞMA SÜRECİNDE OSMANLI ŞAMDANLARI	97
3.1. Değişen Estetik Beğeninın Şamdanlara Yansıması	97
3.1.1. Klasik Dönem Osmanlı Şamdanlarının Biçimsel Özelliklerini Kısmen Koruyan Şamdanlar	98
3.1.2. Dönemin Estetik Beğenisi Çerçevesinde Biçim Kazanan Şamdanlar	103
3.2. Kitabelerin İzinde	109
3.3. Türk Sanatında Şamdan Tasvirleri	117
SONUÇ	129
KAYNAKLAR	133

ÖN SÖZ

Vakıflar Genel Müdürlüğünce açılan ve merkez müze konumunda olan Ankara Vakıf Eserleri Müzesi, vakıf kültürünün önemli bir bölümünü oluşturan teberrukat eserler açısından kuşkusuz Türkiye'nin en zengin müzesidir. Müze koleksiyonu 13. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki zaman dilimine ait halı, kilim, ahşap, maden, çini, tekstil, deri ve el yazması eser gruplarından oluşmaktadır. Vakıf kültüründe gönüllülük esasına dayalı yardımlaşma ve dayanışmanın somut örneğini teşkil eden müze koleksiyonu bir zamanlar gündelik hayatta kullanılan işlevsel bir eşyada dahi estetik değer yaratma arzusunu gözler önüne sermektedir.

Ankara Vakıf Eserleri Müzesine ilk ziyaretim 2015 yılında halı koleksiyonunu inceleme amaçlıydı. Türk halı sanatından seçkin eserleri, raylı sistem, kitap sayfası ve çekmece içerisi gibi farklı sergileme teknikleri ile ziyaretçilere sunan müzenin halı koleksiyonu başta olmak üzere tüm sergi salonlarını hayranlıkla gezdim. Anadolu Türk halı sanatı açısından, müzenin zengin koleksiyonunu sonraki yıllarda akademik çalışmalarıma taşıdım. 2022 yılında müzenin madeni eserler koleksiyonundaki şamdanlara yönelik bir araştırma yapmak için Vakıflar Genel Müdürlüğüne başvuruda bulundum. Araştırmacılarla gerekli izni sağlayarak bilimsel çalışmalara katkı sağlayan yönetim anlayışları sayesinde olumlu cevap aldım. Ankara Vakıf Eserleri Müzesindeki kitabeli piriç şamdanları ilk defa topluca ele alan bu kitabın oluşum sürecinde öncelikle Vakıflar Genel Müdürlüğüne sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanı

Sayın Mevlüt am'a, müze araştırmalarımı yürüttüğüm esna-
da Ankara Vakıf Eserleri Müzesi Müdürü olarak görev yapan
emekli Sanat Tarihi Sayın Melek Alparslan'a ve Ankara Vakıf
Eserleri Müzesi Müze Araştırmacısı Sayın Selman Kardeşlik'e
katkılarından dolayı müteşekkirim. Son olarak kitabelerin
okunması hususunda yardımlarını esirgemeyen Hitit niver-
sitesi İlahiyat Fakültesi Dr. Öđretim yesi Sayın M. İhsan Ha-
ciismailođlu'na teřekkür ederim.

Dr. Çiğdem KARAÇAY

1 Ocak 2024

GİRİŞ

Ankara Vakıf Eserleri Müzesi, Ankara'nın Altındağ ilçesinde Anafartalar mahallesindedir. Günümüzde müze olarak kullanılan bina, cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim yapısı olarak inşa edilmiştir. 1928 ve 1941 yılları arasında Hukuk Mektebi olarak hizmet vermiş, sonraki yıllarda çeşitli amaçlarla kullanıldıktan sonra 2004 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından müze amaçlı kullanılmak üzere restorasyonu yapılarak 7 Mayıs 2007 tarihinde açılmıştır. Müzede giriş ve üst katta sergi salonları, idare odaları, kütüphane ve seminer odası, bodrum katta depolar, laboratuvar bölümü ve çok amaçlı sergi salonu yer almaktadır. 13. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki zaman dilimine ait eserlere ev sahipliği yapan müzede halı, kilim, ahşap, çini, tekstil, deri, el yazması ve madeni eser gruplarından 2666 eser bulunmakta ve bu eserlerden 247 tanesi teşhirde sergilenmektedir. Müze koleksiyonundaki eserler vakıf geleneği ile insanlık yararına sunularak Allah'ın rızasını kazanmak başta olmak üzere, ibadet ettikleri mekânları güzelleştirmek gayesi ile hayırsever kişiler tarafından Türkiye'nin çeşitli illerindeki ibadethanelere bağışlanan teberrukat eşyalarındandır. Bu noktada "vakıf" ve "teberrukat" terimlerini açıklamak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Sözlükte "durmak; durdurmak, alıkoymak" anlamındaki vakıf (vakf) kelimesi terim olarak "bir malın maliki tarafından dinî, içtimai ve hayri bir gayeye ebediye tahsisi" şeklinde özetlenebilecek hukuki bir işlemle kurulan ve İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade etmektedir (Günay, 2012, s. 475). Vakıf terminolo-

jisine göre, “kişinin mülkiyetine veya tasarruf hakkına sahip olduğu menkul ya da gayri menkullerinden bir kısmını veya tamamını Allah’ın rızasını kazanma niyetiyle kamunun herhangi bir ihtiyacını karşılamak üzere, dinî, hayri ve içtimai bir gaye için ebediyyen tahsis etmesidir”. Kişinin bu davranışının arkasında mecburiyet ya da zorlama değil, insanlığa karşı ferdi sorumluluk hissi ve vicdani hizmet duygusu vardır. İslam hukukuna göre kurulan vakıfların önemli unsurlarından biri, bizzat insanların yararlanması için kamuya terk edilen bina ve müesseselerdir. Buna “hayrât” denir. Diğeri ise bu müesseselerin ebedi olarak yaşaması ve topluma hizmet sunabilmesi için bırakılan gelir kaynaklarıdır. Buna “akarât” denir. Osmanlı Devleti’nde cami, medrese, hastane, han, hamam, köprü, çeşme, su tesisi, imarethâne gibi kamusal nitelikli kurumların neredeyse tamamı, padişahlar ve diğer yönetici zümreler ile bunların yakınlarınca hayrât olarak yaptırılmıştır. Hayrâtların hizmetlerinde sürekliliği sağlamak üzere gelirlerini temin eden kervansaray, bedesten, dükkân, bağ, bahçe gibi diğer mal ve mülkler akar olarak vakfedilmiştir (URL 1). Bir vakfın nasıl yönetilip işletileceği, vakfedilen maldan kimlerin hangi esas ve ölçüler içinde yararlanacağı vakfedenin iradesi ile belirlenir. Vakfeden kişinin bu konudaki beyan ve şartlarını içeren yazılı belgeye “vakfiyye” adı verilmektedir (Günay, 2012, s. 478).

Vakıflar kanalıyla toplumsal servetin önemli bir bölümü yardımlaşma ve dayanışma anlayışı ile özel mülkiyetten çıkarak toplumsal mülkiyet kategorisine aktarılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’nin en köklü ve büyük kurumlarından biri Vakıflar Genel Müdürlüğüdür. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Selçuklu ve Osmanlı’da kurulan ve günümüze intikal eden 52.000 vakfın temsil ve idaresini yürütmekle birlikte yeni kurulan vakıfların kuruluş, dağılım ve denetim işlemlerini gerçekleştirmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü bu tarihi vakıfların tüzel kişiliklerini günümüzde bünyesinde sürdürmekte, kurucularının belirledikleri amaçlar doğrultusunda ihtiyaç sahiplerine eğitim, kültür, sağlık ve sosyal alanlarda hizmet vermek-

tedir. Bunun yanı sıra Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye'nin her köşesinde bulunan ve her biri anıtsal nitelik taşıyan "Vakıf Kültür Varlıklarının" korunması ve geleceğe ulaştırılması sorumluluğu ile çalışmalarını sürdürmektedir (URL 1).

Vakıflar Genel Müdürlüğüne açılan vakıf müzeleri, vakıf kültürünün önemli bir bölümünü oluşturan "teberrukat" eserlere ev sahipliği yapmaktadır. Teberru kelimesi sözlükte "bir şeyi içinden gelerek ve karşılık beklemeden vermek" anlamına gelmektedir (Aybakan, 2011, s. 215). Vakıf kültürünün dinî anlamda en temel dinamiği Allah'ın rızasını kazanmak için insanlığa yararlı hizmetler sunulmasıdır. Vakıf kuranlar, hayrât eserlere çok çeşitli gruplardan eşyalar bağışlamışlardır. Kişi veya kuruluşlar tarafından bağışlanan her türlü eşya, teberrukat eşyası olarak tanımlanmaktadır (Çevrimli, 2013). Halı, kilim, Kur'an-ı Kerim, cüz, kitap, rahle, sakal-ı şerif ve muhafaza kutusu, Kâbe örtüsü, sancak, minber, vaaz kürsüsü, kapı ve pencere kanatları, şamdan, şamdan mumu, avize, kandil, âlem, hat levha, saat, gülapdan, buhurdan, hüccet, berat, ferman ve tarikat-tekke eşyaları, teberrukat eşyalarına örnek olarak verilebilir. Özellikle cami ve mescitlerde üzerinde namaz kılmak için seccadeler, halılar ve kilimler; karanlık mekânları aydınlatmak için kandil, şamdan ve şamdan mumları; Kur'an okumak amacıyla el yazma Kur'an-ı Kerim ve rahleler; camilerin iç mekânını süslemek için hat levhaları bağışlanmıştır (Kardeşlik, Palalı, Arıcı, 2021). Vakıf geleneği ile başlayan ve Allah'ın rızasına nail olabilmek için insanlık yararına sunulan bu eşyalar, eski eser kavramının oluşmasına paralel zamanla etnografik eser ve tarihi eser tanımlaması içerisinde yer almıştır (Çevrimli, 2013). Vakıf kökenli cami ve mescitlerde bulunan teberrukat eşyalarından eski eser niteliğinde olanların envanter kayıtları Vakıflar Genel Müdürlüğüne yapılmıştır. Taşınır kültür varlığı kapsamında olan eserlerin bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait müzelerde, bir kısmı Kültür Bakanlığına ait mahalli müzelerde teşhir edilmektedir. Halen kullanılmakta olan bazı eserler gerekli güven-

lik önlemleri alınması koşulu ile camilerde kalmıştır. Kültür varlığı özelliği olmayan ancak gelecek kuşaklar için saklanması uygun olanlar ise Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait teberrükat depolarında muhafaza edilmektedir (URL 2).

Bu kitabın konusu Ankara Vakıf Eserleri Müzesindeki teberrükat eşyaları arasından kitabeli pirinç şamdanlar üzerinedir. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü 30.09.2022 tarih ve E-93960049-150.05-317333 sayılı iznin alınmasının ardından Ankara Vakıf Eserleri Müzesindeki madeni eserlere ait envanter kayıtları incelenmiştir. Müzenin madeni eserler koleksiyonu, Osmanlı'nın dinî ve askerî hayatında kullanım alanı bulan âlemler, kılıç ve geç dönemlere ait şamdanlardan oluşmaktadır. Sayıca en büyük grup şamdanlara aittir. Müze koleksiyonunda sadece bir şamdan sedef kakmalı ahşaptır. Diğer şamdanlar bakır, pirinç, tunç ve tombak gibi maden sanatı örneklerindedir.

Müze envanterine 172 pirinç şamdan, 38 bakır şamdan, beş tombak şamdan ve iki tunç şamdan kayıtlıdır. Pirinç şamdanların diğer şamdanlara kıyasla fazla sayıda olması, bu çalışmada pirinç şamdanlar üzerine yoğunlaşmayı gerekli kılmıştır. Müzede bulunan 172 pirinç şamdandan 35 tanesi parça halinde –sadece kaide, sadece gövde, şamdan parçası, vb.- günümüze ulaşmıştır¹. Müze envanterine kayıtlı 172 pirinç şamdan arasından kitabe ihtiva eden 34 pirinç şamdana bu çalışmada yer verilmiştir. Eserler, biçimsel özellikleri açısından müzede bulunan diğer pirinç şamdanların üslup özelliklerini kapsayıcı niteliktedir. Bu bağlamda kitabeli 34 pirinç şamdan örneklem olarak katalogda yer almaktadır.

Sanat tarihi araştırma yöntemleri esas alınarak gerçekleştirilen çalışmada, katalog oluşturularak eserlerin detaylı tanımları yapılmıştır. Katalog bölümü şamdanlara ait fotoğraflar ile desteklenmiştir. Kitabelerine göre 18. yüzyılın ilk yarısı ile

¹ Titiz bir çalışmanın göstergesi olarak parça halinde günümüze ulaşan eserlere müze araştırmacıları tarafından envanter numarası verilerek kayıt altına alınmıştır. Parça eserler müze deposunda muhafaza edilmektedir.

20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki zaman dilimine tarihlendirilen şamdanların üslup özellikleri belirlenmiştir.

Ankara Vakıf Eserleri Müzesindeki pirinç şamdanlar üslup açısından iki farklı grupta değerlendirilebilir. Birincisi, klasik dönem Osmanlı şamdanlarının biçimsel özelliklerini kısmen de olsa devam ettiren eserlerdir. İkincisi, klasik üslup ile bağlarını tamamen koparan, Batılılaşma Dönemi'nin yeni beğeni anlayışı ile biçim kazanan şamdanlardır. Müze koleksiyonundaki şamdanlar, Türk maden sanatındaki biçimsel gelişimleri esas alınmak suretiyle çağdaşı olan örneklerle karşılaştırılmıştır. Müzelerde ve özel koleksiyonlarda incelenmeyi bekleyen daha pek çok şamdan bulunduğu bilinci, eserlerle ilgili genel kaniya varmak hususunda ihtiyatlı davranmayı gerektirmiştir.

Ankara Vakıf Eserleri Müzesindeki şamdanlar, estetik değeri yüksek biçimsel özelliklerinin yanı sıra kitabeleri ile ait oldukları döneme ışık tutmaktadır. Kitabeler; vakfeden kişi ismi, hangi ibadethaneye vakfedildiği ve tarih bilgisi ihtiva etmektedir. Bazı eserlerin kitabelerinde kişi isminin yanı sıra ünvanlara da yer verilmesi, şamdanları vakfeden kişilere dair daha detaylı bilgilere ulaşmaya imkân tanımıştır. Nevşehir'in Arapsun köyündeki bir camiye eş şamdanları vakfeden kişi dönemin Sadrazamı Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'dır. Erzurum'da inşa ettirdiği caminin tefrişinden de kendini sorumlu tutan ve şamdanların yanı sıra camiye çok sayıda teberrukat eşyası bağışladığı vakıf kayıtlarından anlaşılan kişi Erzurum Valisi İbrahim Paşa'dır. Denizli'nin Kadı karyesinde (Babadag) bir köy camisine vakfedilen, çağdaşlarına göre dekoratif özellikleri ile dikkati çeken şamdanları vakfeden kişi, Osmanlı padişahı III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'dır. Bu sayede özellikle 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'daki cami ve mescitlere vakfedilen şamdanların, dönemin estetik beğenisine göre şekillenen üslup özelliklerinin oluşumunda vakfeden kişilerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Envanter kayıtlarına göre; Vakıflar Genel Müdürlüğü (Ostim depo) ile Çanakkale, Çankırı, Denizli, Erzurum, Kastamonu ve Kütahya'dan çeşitli cami ve mescitlerden müzeye getirilen şamdanlar, Osmanlı'da Batılılaşma sürecinin hız kazandığı dönem ile çağdaştır. Oluşan yeni beğenin şamdanlara yansması, eserlerin biçimsel özelliklerinde kendini göstermektedir. Öte yandan eserlere kazınmaya devam eden kitabelerin ihtiva ettiği bilgiler, bu dönemde de şamdanların işlevsel veya sanatsal bir obje olmalarının ötesinde taşıdıkları manevi değerin yazılı belgeleridir ve akıp giden zamanın farklı kültürel evrelerinde Türk toplumunda inanç bağlamında gelişen yardımlaşma kavramının önemine vurgu yapmaktadır.